

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נ, תשנ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

להשלמת הנמצא במילונים (המשך)

אַרכאָלוג (1887)

- "והנה אתה שואל מה אעשה בשירים אלה [...] השירים הקטנים האלה יהיו חבושים וארוזים ומונחים בארגז בין חבילות מכתבי, ואם ינצלו מן המפולת ומן השלולית ומן הגייסות, אז לאחר מאות שנים יקום איזה מחטט שכבי ויחפור אותם ממטמונים [...] וידפיסם ויעשה לו שם בארץ **כארכיולוג**" (י"ל גורדון באיגרת אל גיסו מיכל גורדון מיום כ"ט בתמוז תרמ"ז; נדפסה ב"אגרות יהודה ליב גארדאן", חלק רביעי, ורשה 1894, עמ' 299).

עדות מוקדמת זו לשימוש המילה הלועזית **ארכאולוג** בעברית ראוי להביאה כאן, משום שבאותם הימים שימש במשמעות זו הצירוף **חוקר קדמוניות**, למשל: "ואעיר את און **חוקרי קדמוניות** ומבקשי מצבות כי ישימו לבם לדבר הגדול הזה" (פרץ סמולנסקין, קבורת חמור, 1873, סוף הספר).

זְכָרִינִי שם פרח (1901)

- "מני בטן האדמה יעל מחנה ציצִי־בר, עיני־תכלת אט יִפְתָּחָה צִיץ 'זְכָרִינִי' שֶׁבָּכָר;" (שאלו טשרניחובסקי, אגדות האביב).

שירו זה של טשרניחובסקי נדפס לראשונה ב"חזיונות ומנגינות", ספר שני, ורשה תרס"א, עמ' 6. בתחתית העמוד מובא שם הפרח ברוסית ובגרמנית – באות עברית, ובמהדורות המאוחרות של שירי טשרניחובסקי השם הגרמני מובא באות לטינית: *Hezaбудка* פֶּערגיסמיינניכט Vergissmeinnicht.

חֹקֵר טָבַע (1788)

- "דברי האדון הרופא החכם **החוקר הטבעי** מרדכי בלאך חבר וריע מובהק לעדת החכמים החוקרים אשר בגעטינגן [...] ולחברת החכמים

חוקרי הטבע אשר בבערלין [...] על דבר הספר הלוזה" (ברוך לינדא, ראשית למודים, ברלין תקמ"ט/1788, בראש הספר).

בתקופת ההשכלה צורת היחיד הרווחת היא **חוקר טבעי** ואילו צורת הרבים היא בצירוף של סמיכות: **חוקרי (ה)טבע**. לעתים רחוקות בלבד נמצאת גם הצורה **חוקר (ה)טבע** ביחיד. השווה בלשון ימינו: **יום (ה)שישי** – **ימי שישי**.

- (1810) "ידיעת מלאכת הכעמיא גדולה ורחבה עד מאוד ותועלתה רבה היא לתקון הישוב [...] והנה אף שהיא מלאכה לעצמה, בכל זאת ראוי לכל **חוקר הטבע** לדעת לפחות ראשית למודיה" (ברוך לינדא, ראשית למודים, חלק שני, דסאו 1810, סימן 21).

חוקר לשון (1822)

- "מי יתן ויעוררו חכמי ו**חוקרי הלשונות** לחשוף מקבת בור נקרו כל הלשונות, כי רק אז יהל אור חדש על קורות הדורות מראש אשר עד עתה שפונים במחשכי תעלומות ובמצולות הנשיה כאבן בנבכי מים יתחבאו" (שמשון הלוי בלוך, שבילי עולם, חלק ראשון כולל תכונת אזיא, זאלקווא תקפ"ב [1822], דף עה ע"ב).
- (1862) "לכן זאת עשיתי, הלכתי בעקבות **חוקרי הלשון** ואת העולה מדבריהם לקחתי, וכל חיה שקראתיה בשם בספרי הוא על דעת החכמים והחוקרים בלשון תורה ומשנה, ובכ"ז גם אנכי חדשתי והעירותי כמה וכמה הערות לפרש בזה כוונות סתומות בתנ"ך ובתלמוד, ובמקומות שהחרישו החכמים **חוקרי הלשון** המצאתי שמות חדשים במועצות" (שלום יעקב אברמוביץ [מנדלי מוכר ספרים], איגרת משנת 1862 אל שניאור זקש, מגדולי החוקרים בחכמת ישראל במאה התשע-עשרה).

חנן שימש חנוני (1901)

- "חשבתי למצא את זידל ציפרין רעי כשהוא יושב בחנות זו **"וּמְחַנֵּן"**. אך באותה החנות אמרו לי שעלי לעבור דרך הבית אל החצר ושם באגף שבחצר יושב האדון אשר אותו אני מבקש" (שי בן-ציון, מְשִׁי; נדפס ב"לוח אחיאסף" לשנת תרס"ב, ורשה 1901, עמ' 172).

בידיש נגזר מן המילה **קראם** (חנות) הפועל **קראמען** (לשמש בחנות).

כְּבִישׁ (1896)

- "ואמנם מה יוכל להניאנו מהשתמש במלים הנחוצות, הנכונות, היפות והעבריות במלא המובן, מעין: **מָחַם** [...] **מָזְנוֹן** [...] **כְּבִישׁ** Chaussée [...] " (יוסף קלוזנר, שפת עבר – שפה חיה; נדפס ב"אוצר הספרות", שנה חמישית, קראקא תרנ"ו, עמ' 30).

בסדרתו של ראובן סיוון "מחיי מלים" (לשונונו לעם כג [תשל"ב], ב-ג, עמ' 73-74) מובאת עדות לצורה **כְּבִישׁ** משנת תרנ"ג – שלוש שנים לפני פרסום דבריו של קלוזנר. סיוון גם מעיר שהפסוק "גבר במסלתו ילכון" (יואל ב, ח) תורגם לארמית "גבר **בְּכְבִישִׁיה** אזלין", וזה מקור הצורה העברית **כְּבִישׁ**. כמו כן הוא מעיר שמילון בן־יהודה מנקד את המילה **כְּבִישׁ**. עד כאן הערותיו של ראובן סיוון ז"ל.

הכרך החמישי של מילון בן־יהודה (האותיות כ-ל) ראה אור בשנת תרע"ד, ערב מלחמת העולם הראשונה. הניקוד **כְּבִישׁ** מוזר, משום שהניקוד **כְּבִישׁ** כבר נמצא בשני מילונים משנת 1907 – אחד מהם מילון של בן־יהודה עצמו:

א. ב"מלון של כיס מעברית לרוסית ואשכנזית" מאת יהודה גרזובסקי ובהשתתפותו של יוסף קלוזנר, ורשה תרס"ז, בעמ' 414 כתוב: **כְּבִישׁ*** (דרך כבושה) Woce III שאָססע.

ב. ב"מלון (מלא ושלם) רוסי-עברי-אשכנזי" מאת אליעזר בן־יהודה ובהשתתפותו של יהודה גרזובסקי, ורשה תרס"ח [1907], בעמ' 2238 מובא: שאָססע | (דרך כבושה לרבים) אִיסְטְרַט*, **כְּבִישׁ*** Woce III.

לוח השָׁנָה (1835)

- "גם על **לוח השָׁנָה** Calender העביר [יוליוס קיסר] את עין התקון ויכלכל דברו במשפט התוכן זאזיגענעס איש מצרי אשר קצב את שנות החמה לשס"ה שס"ה יום ועבור יום אחד לארבע ארבע שנים, ויקרא הלוח המתוקן הזה על שמו לוח יוליאוס עד היום" (מרדכי אהרן גינצבורג [רמא"ג], תולדות בני האדם, וילנה 1835, עמ' 195).

לִקְק אַצְבֻּעוֹתָיו (1893)

- "את אשר דברתי אז בקהל הסופרים הנכבדים אוציא לאור בקרב הימים במחברת מיוחדת והקוראים יתענגו ו"לִקְקוּ את אצבעותיהם" (י"ל פרץ, על אדות ה"שלחן ערוך" בשביל חברת התמיכה לסופרי ישראל [דקירות מחט]; פיליטון זה של פרץ נדפס בשנתון "האסיף" [עורכו נחום סוקולוב], שנה ו, תרנ"ד [1893], במדור "חלק הספורים" שבסוף הכרך, עמ' 203 בהערה).

הצירוף **לִקֵּק אֶצְבָּעוֹתָיו** טבוע בצלמם של ביטויים זהים בידיש (לעקן די פֿינגער) וגרמנית (lecken sich die Finger).

מִלְחָמָה כּוֹלֶלֶת (1845)

- "את כל אלה הוכיחו יועצי קיסר צרפת לו בפניו [...] כי מאת השם היתה לחזק את לבו לקראת המלחמה [...] ורוח שקר פָּתְהוּ לחשוב כי אם יכה את חיל הרוסים **במלחמה כוללת** יִכְנְעוּ בלבם לשחרהו שלום" (מרדכי אהרן גינצבורג [רמא"ג], פי החירות – מלחמת האשכנזים והרוסים בצרפת בשנות תקע"ג–ע"ד–ע"ה עד גלות הקיסר נאפאלעאן מעל אדמתו, וילנה תר"ו [1845], עמ' 3).
- "ויתמכר להלחם **מלחמה כוללת** עם הצרפתים מחרת היום ההוא" (שם, עמ' 16).

מִלְחָמַת מֶגֶן (1845)

- "[...] ואת מעברות העלבע מדרעזדען עד האמבורג בקו ישר בִּצָּר בסוללות ובדיק חזק מאוד, כי ראה כי נכונים לו ימי **מלחמת מגן** תחת **מלחמה התגרה** [שמה צריך להיות: מלחמת התגרה] אשר נלחם את אויביו מעודו" (שם, עמ' 30).
 - "על כן נפקע כח נאפאלעאן להחליש את אויביו **במלחמת תגרה** כדרכו מעודו, ויאנס להושע את נפשו **במלחמת מגן** אשר לא נסה בה" (שם, עמ' 36).
 - "וירא נאפאלעאן כי היתה מצוקה, וימלך עליו לבו לשנות את פני המלחמה, מהר נטש את **מלחמת המגן** אשר לא נסה בה, ויתחר את אויביו **במלחמת תחרה**, וישלח את שומרי ראשו להשתער על האויב בשתי קרנותיו" (שם, עמ' 39).
- מלחמת מגן** היא 'מִגְנָנָה' ואילו **מלחמת תגרה** היא 'מתקפה והסתערות'. איני יודע מהי **מלחמת תחרה**.

מִלְחָמַת תְּגֵרָה (1845)

ראה לעיל **מלחמת מגן**.

מִלְחָמַת תְּחָרָה (1845)

ראה לעיל **מלחמת מגן**.

מלחמת תנופה (1845)

- "ובכל זאת לא נואש לנצח את אויביו עוד, ויתחזק לקראת מלחמת תנופה" (שם, עמ' 56).

הערות העורך: הצירוף **מלחמת תנופה** יסודו במקרא, והוא שם בלשון ריבוי: "ובמלחמות תנופה נלחם בס" (ישעיהו ל, לב). שימוש בצירוף זה, ועדיין בלשון ריבוי ובזיקה הדוקה אל הלשון שבמקרא, נמצא אצל רלב"ג (1288–1344) בפירושו לשופטים ה, ה ד"ה "הריס נזלו": "ובזה נשלם בקיצור זכירת החסדים שעשה השם לישראל במלחמות האומות ולחם בס מלחמות תנופה כענין מתן תורה והנפלאות שחדש שם". בדורות מאוחרים יותר נמצא השימוש בצירוף הזה על דרך המליצה ובהשאלה, כגון בשו"ת ר' לוי בן חביב (1483–1545), סימן קטו: "ראיתי קונדרס (=קונטרס) לפאת ים קלעים פורס במלחמות תנופה".

השימוש בלשון יחיד, **מלחמת תנופה**, נמצא לכאורה כבר במדרש ויקרא רבה (כח, ו) הדורש את הפסוק הנזכר על מצוות העומר, שהיא שעמדה לישראל באותו ליל פסח שהייתה בו מפתו של סנהריב. וזה לשון המדרש שם: "ובמלחמות תנופה נלחם בס" – וכי יש מלחמת תנופה באותו הדור, הוי אומר זו מצות העומר שהיא טעונה תנופה", אלא שזו גרסת הדפוסים, בעוד שגרסת כתבי היד הטובים מקיימת עדיין את הצירוף המקורי כפי שהוא בפסוק הנדרש: "ובמלחמות תנופה נלחם בס" – וכי יש מלחמות תנופה באותו דור, ואיזו זו מצות העומר" (מהדורת מרגליות, עמ' תרסא). כיוצא בו מצינו בפיוט "ליל שימורים" למעריב של ליל שני של פסח לר' מאיר ב"ר יצחק ש"ץ (ורמייזא, המאה הי"א): "ליל שימורים, עומר חרמשו פֶּלֶחם / ובמלחמות תנופה נלחם, בלילי חג פסח". אין ספק שכך הוא הנוסח המקורי, שכן הטור השני שבכל בית, הקודם לחתימה "בלילי חג פסח", הוא מובאה מן המקרא (ורמז כאן הפייטן למדרש הנזכר שבויקרא רבה). במחזור ויטרי (מהדורת הורוויץ, ב, עמ' 571) מצינו כאן את הנוסח בלשון יחיד: "ובמלחמת תנופה נלחם", והוא שיבוש ודאי (במחזורי אשכנז הנדפסים לא נפל שיבוש זה, וראה גם מחזור פסח, מהדורת יונה פרנקל, עמ' 29).

כללו של דבר, במקורות קדומים לא מצינו שימוש בצירוף זה בלשון יחיד, ונראה שזהו עיקר החידוש שבמובאה מ"פי החירות" של רמא"ג שהובאה כאן. רמא"ג כדרכו, וכדרך שאר בני דור ההשכלה, השתמש בכתיבת החולין שלו בסגנון לשון המקרא, ולענייננו – בצירוף ששאל מן המקרא ושאותו שינה לצורכו שינוי מזערי. [חא"כ]